

HOL VANNAK A TESTVÉREK?

A ROMA BARÁTSÁGOK ALAKULÁSA 2004-BEN ÉS 2019-BEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.70>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban egy 2004-ben (N=779) és egy 2019-ben (N=600) romák körében felvett kérdőíves kutatás alapján írtuk le a romákat körülvevő személyes kapcsolathálózatot. Az elemzés során a bizalmas, illetve a baráti kapcsolatokat vizsgáltuk a stabilitásra, valamint a potenciális változásokra fókuszálva. Két összefüggés 15 év elteltével sem változott: a mintákba került roma nők és a (kisebbségi) önkormányzati képviselőt nem ismerők társas izolációnak való kitettsége nem változott, és mindkét esetben hasonló. A 2019-es roma minta kapcsolathálózati jellemzői közelebb állnak a többségi társadaloméhoz, azaz a kutatásba bevont romák már nem rendelkeznek azzal a kapcsolathálózati „előnyvel”, amelyről a korábbi kutatások rendre beszámoltak: baráti körük zsugorodott, etnikailag még inkább homogén, bizalmas kapcsolataik között egyre alacsonyabb a rokonok aránya és körükben egyre nagyobb méretű a társas izoláció. Úgy tűnik, a javuló iskolázottsági és gazdasági mutatók egyelőre csak egy szűk rétegnek kedveznek plusz kapcsolati erőforrásokkal. A modernizációs folyamatok mellett ugyanakkor a roma társadalom legszegényebb rétegei még inkább perifériára szorulnak, elszigetelődnek, lévén, hogy a nem roma kötések hiánya mellett roma kapcsolataikra sem, vagy egyre kevésbé támaszkodhatnak.

Kulcsszavak: roma, kapcsolathálózat, kapcsolati tőke, interszekcionalitás

¹ Dávid Beáta: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet és Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet MTA Kiváló Kutatóhely. Komolafe Cinderella Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Semmelweis Egyetem Doktori Iskola. Lukács J. Ágnes: Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Társadalomtudományi Tanszék. Schutzmann Réka: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ, Semmelweis Egyetem Doktori Iskola. Tóth Gergely: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ.

WHERE ARE THE SIBLINGS?

ROMA FRIENDSHIP NETWORKS IN 2004 AND 2019

ABSTRACT

In our study, the personal network characteristics of the Roma was described on the basis of two surveys taken in 2004 (N = 779) and in 2019 (N = 600). In the analysis, we examined the core network of confidants and friendship ties, focusing on stability as well as on potential changes. We encountered two aspects that did not change during these 15 years: the social exposure of Roma women and of those who are not in touch with a (minority) municipal representative. Otherwise, the characteristics of the personal network structure of the Roma sample in 2019 showed more similarities to that of the majority of society, i.e. the Roma who participated in the survey no longer attained the networking “advantage” that previous research has consistently reported. There is a decline in the number of friends, they are even more ethnically homogeneous, the proportion of relatives among their close relationships is lower and social isolation is increasing among them. For the time being, improving educational and economic indicators seem to favor only a narrow stratum of the population with additional network resources. At the same time, the disadvantaged Roma people are even more marginalized and isolated, as they can rely less and less on their Roma relations.

Keywords: Roma, social network, social capital, intersectionality

HOL VANNAK A TESTVÉREK?

A ROMA BARÁTSÁGOK ALAKULÁSA 2004-BEN ÉS 2019-BEN

BEVEZETŐ

A roma népesség körében a barátság vizsgálata a barát szó speciális etnikai tartalma miatt különösen érdekes. Számukra a barát csak a magyar nemzetiségű emberekre vonatkozik, a roma barátokat a cigány emberek testvérüknek tekintik. A roma közösségben mindenki testvér és barát. Egészen addig, amíg a bizalmat nem játssza el (Kovai 2018). 2004-ben a többségi társadalommal összehasonlítva a megkérdezett romák barátainak átlagos száma mintegy 8,5-szerese (!) volt a magyarokénak. Míg akkor a megkérdezett felnőtt népesség 30 százalékának egy barátja sem volt, addig a romák esetében ez a szám 14 százalék volt (Albert–Dávid 2006). 15 évvel később a jelen tanulmány alapjául is szolgáló felmérésből egy egész más kép tárul elénk: egy a személyes kapcsolatait tekintve egymástól és a többségi társadalomtól is meglehetősen elszigetelt, „testvérek” nélküli csoport. Célunk, hogy e két országos nagymintás adatfelvétel segítségével a romák bizalmas és baráti kapcsolatait – a módszertani korlátok között – összehasonlítsuk, valamint a mögöttes tényezők stabilitását, illetve potenciális változásait bemutassuk.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A hátrányos helyzetű etnikai csoportok – különösen a zárt közösségekben élők – számára a személyes kapcsolatok fontos és értékes erőforrások, amelyeknek jelentős szerepe lehet a szociális hátrányok ellensúlyozásában.

A kapcsolati erőforrások feltárásával foglalkozó kutatások klasszikusan az egyén erős és gyenge kötéseire koncentrálnak. Az erős kötések jellemzően az egyénhez közel álló, szociodemográfiai szempontból hozzá hasonló, homogén csoportból kerülnek ki, akik közösen birtokolják az erőforrásokat és az információkat. Az egyén ezekben az összekötő ún. „*bonding*” típusú kapcsolatokban éli meg az intimitást és a bizalmat, sajátítja el szerepeit, építi fel identitását, valamint ezek biztosítják a támogatást nehéz élethelyzetekben is (Kawachi 2006, Lin 2008). A gyenge kötések általában az egyéntől eltérő szociodemográfiai, vagy szocioökonómiai jellemzőkkel bíró csoportokból kerülnek ki, így olyan információkkal és erőforrásokkal kapcsolják össze az egyént, amelyek közvetlen környezetében nem elérhetőek. Ezek az áthidaló ún. „*bridging*”² típusú kötések alkalmasak a társadalmi távolságok áthidalására, egyúttal lehetővé téve a strukturális mobilitást (Granovetter 1973, Burt 2004). Fontos megjegyezni, hogy amíg a magas státusú egyéneket erős és gyenge kapcsolataik is magas presztízsű személyekhez kötik, addig az alacsony státusú egyének szinte kizárólagosan gyenge kötéseik által gazdagíthatják a mobilitáshoz szükséges kapcsolati erőforrásaikat, ezért esetükben a magasabb státusú csoportokhoz

2 A továbbiakban az angol *bonding*, illetve *bridging* kifejezéseket használjuk, mivel a magyar cikkekben is gyakran így hivatkozzák.

tartozó ismeretségeknek kulcsszerepe van (Lin–Dumin 1986). Az alacsony státuszú egyének kapcsolathálózatának homofil-heterofil volta tehát a többségi társadalomba való beágyazottságról is árulkodik.

A szociális vagy etnikai zárványban élő, azaz sűrű és erős kapcsolatokkal jellemezhető közösségek egyrészt elősegítik a *bonding* típusú erőforrások megerősödését, másrészt a kifelé zárt kapcsolathálózat – amelynek normái a többségi társadaloméhoz képest eltérőek –, akadályozhatja az egyén boldogulását (Coleman 1988, Portes 1998, Vervoort 2012). A mindennapokban természetesen az érzelmi biztonságot nyújtó erős, és a strukturális erőforrásokat biztosító gyenge kötéseknek is központi szerep jut, ez a társadalmi felemelkedés vagy éppen a társadalmi lecsúszás elkerülésének záloga. A hátrányos helyzetű, valamely etnikumhoz tartozó egyének számára tehát az a kapcsolathálózat az ideális – és erre jutnak a romák körében végzett kutatások is –, amelyben egyszerre vannak jelen a szoros rokonai támogató kapcsolatok, és a többségi társadalomból kikerülő barátok, vagy lazább kötődések (Coleman 1988, Messing 2006, Nunez 2009, Messing–Molnár 2011, Lukács J. 2019, Peters et al. 2019).

A korábbi, romák kapcsolati erőforrásait vizsgáló kutatások – módszertől és mintanagyságtól függetlenül – arra az eredményre jutottak, hogy a cigányok ugyan etnikailag homogén kapcsolathálózattal rendelkeznek, de a többségi lakossághoz képest általában erősebb családi kapcsolatokat, több barátot, ismerőst tudnak maguk körül, és sokkal kisebb arányban élnek társ nélkül (Džambazovič–Jurásková 2003, Albert–Dávid 2006, Bobakova et al. 2015). Messing (2006) egy 2003–2004-es nem reprezentatív, kvantitatív elemzése rávilágított, hogy ez a megállapítás különösen igaz azokra a romákra, akik etnikailag zárt közösséghez tartoznak, határozott cigány identitással bírnak. A 2004-ben felvett (lásd alább) hazai nagymintás kvantitatív vizsgálat alapján, gyenge kötések terén a romák több ismerőst tudhatnak magukénak az országos átlaghoz képest, kivéve a magasabb iskolai végzettséghez köthető foglalkozásukat (Albert–Dávid 2006). Az egy-egy településen mélyfúrású végző kvalitatív kutatások feltárták, hogy az iskolai szegregáció, a munkanélküliség, illetve az alacsony státuszú munkák minimalizálják a többségi társadalommal való érintkezés lehetőségét, így a romáknak szinte csak a hasonló helyzetben lévő társadalmi csoportokkal van kapcsolatuk, amely egyúttal konzerválja ezeknek a közösségeknek az elszigeteltségét (Messing–Molnár 2011, Virág 2018). Ugyan a 2004-es felmérés – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – arra utal, hogy a roma népességben belül nagyobb a „kapcsolat-gazdagok” aránya, fontos kiemelni, hogy a társadalmi ranglétra alján, a szegényebb rétegekhez tartozó romák – a hasonló státuszú többségi csoporthoz képest – kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek (Albert–Dávid 2006). Ezt az összefüggést erősítette meg egy 2009–2010-es, kérdőíves és interjúkutatás, amely Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megyei roma és nem roma nők körében vizsgálódott (Dávid 2010). Messing és Molnár (2011) kvalitatív eredményei ezt a jelenséget azzal magyarázzák, hogy az erős kötések elvesztik megtartó erejüket akkor, ha a nagycsaládot alkotó nukleáris családok már önmaguk fenntartását sem tudják megoldani.

A romák gazdagabb kapcsolati erőforrásait a frissebb kutatások már nem támasztják alá. Nyíregyháza két szegregált telepén készült kvantitatív felmérés az ott élő romák körében kevesebb bizalmat, barátot és gyenge kötést talált a nyíregyházi városi adatfelvétellel összehasonlítva (Husztai 2019, Husztai–Ember 2019). A két vizsgált telep közül a városhoz közelebb eső, kevésbé izolált telepen a kapcsolathálózati mutatók kedvezőbbek voltak, mert az ott élők inkább a városban lévő szolgáltatásokat vették igénybe, míg a másik telepen, ahol a (szo-

ciális, egészségügyi, oktatási) szolgáltatások „házhöz jönnek”, az ott lakók a telepről ki sem mozdulva mindent elértek, így egyre jobban elszigetelődtek.

A ROMA NÉPESSÉG 15 ÉV TÁVLATÁBAN

Ahhoz, hogy a kapcsolathálózati eredményeinket kontextusba helyezzük, megkerülhetetlen, hogy a roma népességet érintő főbb társadalmi változásokat is áttekintsük. Annál is inkább, mivel a kapcsolati erőforrásokat erőteljesen determinálja az iskolai végzettség, a foglalkozási státusz, valamint a lakóközösség szegregáltsága. Mivel még a cigányság nagyságára is csak becsléseink vannak, a roma népesség szociodemográfiai, szocioökonómiai helyzetéről sem rendelkezünk reprezentatív adatokkal. A legutóbbi népszámlálási adatok lassan 10 évesek, és a kifejezetten a roma társadalmat fókuszba helyező, átfogó kvantitatív vizsgálatok – néhány kivételtől eltekintve (Letenyey 2010, Marketing Centrum OPK 2010) – szintén hiányoznak az utóbbi 15 évből. A következőkben az elérhető indikátorokra, valamint a szakirodalomban fellelhető esettanulmányokra támaszkodva próbáljuk meg felvázolni a roma népességet érintő legfontosabb trendeket az iskolázottság, a munkaerőpiaci státusz, valamint az etnikai szegregáció vonatkozásában.

Iskolázottság

A roma lakosság oktatási helyzete elmarad a többségi társadalomtól, azonban az utóbbi években javuló tendenciát mutat. Az iskolai sikertelenségben nagy szerepe van az óvodai előképzettség elmaradásának, ugyanis az óvoda az a hely, ahol a hagyományos cigány családok gyerekei először találkoznak a többségi társadalom elvárásaival. Magyarországon a kétezres évek előtti kutatások arra engednek következtetni, hogy azok a roma gyerekek, akik jártak óvodába, jobban teljesítettek az iskolában, mint akik nem (Hága 2001; Forray R 2002). Mára a roma gyerekek óvodába járásának aránya sokat javult (Szabó-Tóth 2007). Az utóbbi években az óvodába járatás 3 éves kortól kötelezővé tétele³ is hozzájárul a hátrányok csökkentéséhez. Azonban a tankötelezettségi korhatár leszállítása 16 évre a korai iskolaelhagyás növekedésének irányába hathat a hátrányos helyzetű településeken élő roma fiatalok körében (Pap 2015; Köllő–Sebők 2019).

Magyarországon az iskolaköteles roma kiskorúak 98%-a jár iskolába az EU-MIDIS II. 2016-ban megjelent kvantitatív vizsgálata szerint. Ezzel Magyarország a kilenc vizsgált ország közül benne van az első háromban Spanyolországgal (99%) és Csehországgal (98%) együtt (European Union Agency for Fundamental Rights 2016). Bár a roma fiatalok részt vesznek a kötelező oktatásban, sokan nem az életkoruknak megfelelő iskolai szintre járnak. A vizsgált kilenc országban a 6 és 24 év közötti roma fiatalok 18%-a részesült a koránál alacsonyabb szintű oktatásban. A 2016-os dokumentum szerint életkori bontásban az iskolai végzettség megszerzésében javulás mutatkozik. Magyarországon a 16-24 év közötti romák 8%-a, a 25-44 éves romák 10%-a, míg a 44 év fölötti romák 25%-a nem fejezett be semmilyen formális oktatást. Ezzel a kilenc vizsgált ország között a középmezőnyben helyezkedünk el (European Union Agency for Fundamental Rights 2016).

A fő különbség a roma és a többségi társadalomba tartozó fiatalok iskolai pályafutása között a középiskolai évek folyamán érhető tetten. A roma fiatalok iskolai karrierjét vizsgálta alaposabban egy korcsoportok

³ 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

szerinti kohorsz kutatás, melyben a középiskolai továbbtanulásra vonatkozóan is tettek megállapításokat. Az 1991-es kohorsz adatainak forrása az Életpálya-felvétel 2006 és 2012 közötti hat hulláma volt, amit a 2011. évi népszámlálás adataival kombináltak.⁴ Az 1971-ben született kohorsz adatainak forrása pedig az 1993. évi országosan reprezentatív romafelvétel, továbbá a 2001-es népszámlálás egyéni szintű adatai voltak. Az ezredforduló utáni években a roma fiatalok csaknem teljes köre (90%) továbbtanult középiskolában, ami jelentős elmozdulás volt az előző generációkhoz képest. A lemorzsolódás is növekedett, de így is több esélye lett a roma fiataloknak a középiskola elvégzésére. A középiskolai sikertelenség nagymértékben összefüggött az azt megelőző időszakban felszedett hátrányokkal. A kutatás szerint a 2006-ban középiskolába beiratkozottak között 2012-re a nem romák 10, míg a romák 50%-a nem szerzett középiskolai érettségit (Hajdu et al. 2014).

Magyarországon a felsőoktatásban résztvevő hallgatók körében a romák aránya még mindig nagyon alacsony. Bernát Anikó a KSH olyan adatfelvételeit elemezte, melyekben az etnikai hovatartozás is megjelent vizsgálati szempontként. A származás meghatározása a válaszadók önbevallásán alapult. Az vizsgált adatok alapján megállapítható, hogy míg 2017-ben a teljes népesség 15-24 éves tagjainak 18,3%-a vett részt felsőfokú oktatásban, addig a romáknál ez az arány 0,8%, ami a 2011-es népszámlálási adatokhoz képest nem mutat jelentős elmozdulást (KSH 2018, Bernát 2018). A romák 80,2%-a legfeljebb alacsony végzettséggel rendelkezett 2017-ben (Bernát 2018).

Összehasonlítva az idősebb generációk adataival mégis pozitív irányú elmozdulást láthatunk a roma fiatalok iskolai életútjában. A korábban említett korcsoporti kohorsz kutatás eredményei szerint az 1971-ben születettek esetén az általános iskolai lemorzsolódás aránya sokkal magasabb volt (23%), mint az 1991-ben született romák esetén (7%). Az 1971-ben születetteknek minimális esélye volt érettségit szereznie, csupán 1%-uknak volt érettségije és 14%-uknak szakiskolai végzettsége. Ezzel szemben az 1991-ben születettek egyötöde szerzett érettségit és egynegyedének volt szakiskolai végzettsége (Hajdu et al. 2014).

A romák iskolai sikertelensége összetett, nem vezethető vissza egy tényezőre. A sikertelen iskolai karrierrek háttérben gyakran az alacsony szocioökonómiai státusz, a nyelvi és kulturális különbségek és az abból fakadó szocializációs eltérések állnak (van Driel 1999, Kyuchukov 2000, Kertesi–Kézdi 2011, Messing 2014, 2017).

Munkaerőpiaci státusz

A romák foglalkoztatási kilátásai még mindig rosszabbak az átlagosnál. A KSH 2014-2018-as Munkaerőpiaci helyzetképében foglaltak szerint ez jórészt annak köszönhető, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek rosszabb helyzetben vannak a munkaerőpiacon. A romák jelentős része ráadásul olyan térségekben él, ahol rossz vagy távoli a munkahelykínálat, továbbá a roma nők munkavállalását korlátozzák a hagyományok és a magas gyerekszám (KSH 2018).

Ezzel együtt ugyanakkor a munkaerő-piaci hátrány is csökkenő tendenciát mutat. Míg 2014-ben 29,4 szá-

⁴ A Tárki Életpálya-felvételében 2006 és 2012 között hat tanéven keresztül több mint hétezer olyan fiatalot követtek, akik 2006 májusában voltak 8. osztályosok. A kutatásban felülreprezentáltak voltak az országos átlaghoz képest az alacsonyabb kompetenciaeredményű és a sajátos nevelési igényű diákok, melyet súlyozással kompenzáltak. A kutatásban azt a személyt tekintették romának, akinek legalább egyik szülője elsődleges vagy másodlagos identitása szerint romának vallotta magát vagy maga a diák vallotta magát romának (az ötödik hullámtól volt erre vonatkozó kérdés) vagy a kérdezőbiztos romaként határozta meg. A mintában, a reprezentativitást biztosító analitikus súlyok használatával a romák aránya tíz százalék volt.

zalékponttal volt alacsonyabb a 15-64 éves romák foglalkoztatási rátája a többségi társadalomban mért értékénél, addig 2017-re 23,9 százalékpontra csökkent a különbség. A munkanélküliségi ráta a roma népességen belül még mindig magasabb a nem romákhoz képest, azonban ez is mérséklődni látszik: amíg 2014-ben még 30,1% volt a romák munkanélküliségi rátája, 2017-re 18,5%-ra csökkent. A közfoglalkoztatottságnak köszönhetően a tartósan munkanélkülinek számító romák aránya 2017-ben alatta maradt a nem romákra jellemző arányoknak (KSH 2018). Cserhádi Ilona és munkatársai (2019) a Foglalkoztatási és Közfoglalkoztatási Adatbázis, a munkaügyi központok regisztrált munkanélküliekre vonatkozó adatait és a KSH települési adatait felhasználva vizsgálták a közmunkaprogram munkaerőpiaci összefüggéseit. Eredményeik szerint a településnagyság és a közmunka részaránya között negatív irányú kapcsolat van: a településméret csökkenésével egyre inkább beszűkül az elsődleges munkaerőpiac a férfiak számára, illetve a fejlettebb régiókban kevésbé jellemző a közfoglalkoztatottság.

Etnikai elkülönülés, szegregáció

Az iskolai végzettség emelésén túl a negatív sztereotípiákon alapuló diszkrimináció, és az etnikai elkülönülés szintén meghatározó tényező a romák szociális státuszában és integrálásának kérdéskörében (Csepeli–Simon 2004, O’Nions 2010).

Az etnikai elkülönülés az általános iskolákban 2006 és 2015 között egyre hangsúlyosabbá vált. Ezt támasztja alá az a 2016-os kutatás, ahol a kompetenciamérések iskolai háttérkérdőívében az iskolaigazgatók a roma tanulók arányát becsülték meg saját intézményeikben. Míg 2006-ban a roma többségű iskolák aránya 10,9% volt, 2015-ben már 13,7% (CKP 2016). A növekvő tendencia részben demográfiai sajátosságokra vezethető vissza. A roma népességen belül az iskoláskorúak aránya körülbelül kétszerese az országos aránynak. Arányuk a közoktatásban 2005-ben 11,6%, 2014-ben 14,5% volt (Radó 2018). Ehhez járul hozzá, hogy a roma népesség lakhely szerint egyenetlenül oszlik el, arányuk bizonyos régiókban és kistérségekben az átlagosnál magasabb, és bár az elmúlt évtizedekben a cigányság urbanizáltsága nőtt, többségük ma is községekben él (Pénzes et al. 2018). A roma többségű iskolák közel fele Észak-Magyarországon található, továbbá a háromnegyedük községekben működik (Radó 2018; Kállai et al. 2017). A demográfiai folyamatokhoz hozzájárul a szelektív iskolaválasztás, ahol a magasabb képzettségű szülők gyermekei „jobb” iskolák felé áramlanak (Radó 2018). Papp Z. Attila (2011) a 2009-es kompetencia kérdőívek és háttérkérdőíveinek eredményeit az iskolák etnikai összetételére fókuszálta. Eredményei szerint önmagában a romák aránya csak kis mértékben befolyásolta az általános iskolákban mért kompetencia eredményeket. A szülők szocioökonómiai státusza nagyobb magyarázóerővel bírt. A nem roma hátrányos helyzetű diákok hasonló problémákkal szembesülhetnek, mint roma társaik (Széll 2015). Egy észak-magyarországi, és egy dél-dunántúli település 8. osztályos tanulói körében végzett kérdőíves kutatás szerint a barátságok kialakulásának szempontjából viszont minél heterogénebb egy iskola, annál nagyobb az esélye a különböző háttérű tanulók közötti barátságok köttetésének. Ahol a kisebbséghez tartozó diákok száma magasabb, ott erősebben jelentkezik a „barátságszegregáció” (Neményi 2012).

Hajdu és munkatársainak (2017) 75 magas roma arányú Magyarországi város 82 általános iskolájában, 15 éves diákok körében végzett kérdőíves vizsgálata rávilágít, hogy a roma-nem roma iskolai arányokon kívül az interetnikus barátságok kialakulásában az iskolai teljesítménynek is szerepe van. Nyolcadikos osztályokban

vizsgálva a jó tanulmányi eredményekkel rendelkező roma diákoknak több volt a nem roma barátja és kevesebb a nem roma ellensége, mint a rosszul tanuló fiataloknak. Ezt erősítik meg a RECENS kutatócsoport 5-6. osztályokban végzett kutatásai is, miszerint a jól tanuló roma gyerekek több baráti jelölést kaptak (Habsz–Radó 2018). A kutatócsoport középiskolai osztályokban végzett felmérései rávilágítanak, hogy a romák és nem romák közötti interetnikus barátságok ritkábbak (Boda–Néray 2015), kevésbé mélyek, illetve kevésbé viszonzottak az intraetnikus barátságokhoz képest (Kisfalusi 2016).

Az utóbbi évtizedekben a kisebb települések lélekszáma az urbanizációs folyamatokkal tovább csökkent, ezzel párhuzamosan földrajzi és szociális hátrányuk egyre növekszik, sok helyen szegregátumok alakultak ki. Bár a szegregátumok nem kizárólag a roma népességet érintik, azonban a nem roma lakosság elvándorlásával és a természetes fogyással a szegregált területeken a romák aránya egyre magasabb (Balogh et al. 2018; Czibere–Szarvák 2018, Péntes et al. 2018).

A térbeli elkülönülés hátráltatja a roma lakosság anyagi javak felhalmozásának képességét, továbbá megnehezíti a többségi társadalomra jellemző, átlagos életminőség elérését és a gyerekeket. A hátrányokon túl ugyanakkor a szegregátumok kulcsfontosságú erőforrásokat hordoznak, mint otthon, biztonság, a családi és baráti (erős) kapcsolatok, melyek egzisztenciális szempontból is nagyon fontosak (Tóth et al. 2017).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A továbbiakban két survey segítségével arra igyekszünk választ kapni, hogy különbözik-e és ha igen, hogyan a romákat körülvevő személyes kapcsolathálózati struktúra a két, egymástól 15 évnyi távolságban lévő adatfelvételben. Az első adatfelvételt 2004-ben a TÁRKI Zrt. bonyolította le standard kérdőívvel, hólabda mintavétellel kialakított országos mintán (N=779).⁵ A második adatfelvételt 2019-ben a magyarországi roma népesség körében TAPI módszerrel⁶, nem reprezentatív 600 fős kvótás mintán a Kutatópont Kft. készítette. Mindkét adatfelvétel roma-definíciója a kérdezettek önbevallásán alapult.

A 2019-es minta kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a három cigány közösség (magyar cigány/romungro, oláh cigány, beás/román cigány) hasonló arányban szerepeljen a mintában.⁷ Mivel adatunk erre vonatkozóan csak a 2019-es mintában volt, az elemzésbe ezt csak korlátozott módon lehetett bevonni.⁸

1. A két adatfelvétel kérdésblokkjait és válaszkategóriáit harmonizáltuk, és az elemzést a mintákon külön-külön végeztük el. A kapcsolathálózati struktúra összehasonlítása a két adatbázisban háromféle módon történt: bizalmas kapcsolatok, barátok és gyenge kötések szintjén. A bizalmas kapcsolatok feltérképezé-

5 A hólabda módszerrel vett roma minta kétfázisú. Az első fázisban a becsült roma népesség arányában statisztikai kistérségeket választottak ki. A második lépésben a statisztikai kistérségekben 3 kezdőponttal régióként 42 fős (3 szálon szálanként 14 fős) hólabda mintavétel történt. A kijelölt településeken antropológus szakértők kerestek egy embert, aki magát cigánynak/romának/beásnak (stb.) tartotta. Egy háztartásból egy személy lekérdezése történt meg, majd az általa ajánlott kontaktokkal folytatták a munkát. A válaszadók önbevallása alapján a mintában 49,3% romungro, 16,7% oláh cigány, 11,8% beás cigány, 1,4% szinti, 14,5% általában cigány volt.

6 *Tablet-assisted Personal Interviewing*: tablettel segített személyes adatfelvétel

7 A válaszadók önbevallása alapján a mintában 34,3% romungro, 32,3% oláh cigány és 28,3% beás cigány, 0,2% szinti, 0,5% cigány általában.

8 A modellek bemutatásánál erre a körülményre ismét kitérünk.

sére használt mérőeszköz (Fischer-féle névgenerátor⁹) mindkét kérdőívben azonos volt. A bizalmasként megjelölt személyekre vonatkozóan a két adatbázis egységes változói a nem, a kérdezetthez való viszony és az etnikai hovatartozás voltak.

2. A 2004-es adatfelvételben a roma és nem roma barátok számára külön rákérdeztek, amire a válaszadók tetszőleges számmal (maximum 98) válaszolhattak. A 2019-es adatfelvételnél a barátok számára első körben együtt, majd utána külön-külön a roma és nem roma barátok számára is rákérdeztek. Mindhárom esetben a megadható maximum érték 50 volt. Az összehasonlíthatóság érdekében a 2004-es adatok esetében az 50 főnél magasabb értékeket összevontuk, és 50 főben maximáltuk, valamint a barát számra vonatkozóan mindkét adatbázisban egy négy kategóriából álló változót hoztunk létre, ahol az egyes kategóriák 0 fő, 1-4 fő, 5-9 fő, valamint 10 vagy több fő voltak.
3. A gyenge kötések mérésére használt ún. pozíció-generátorok, azaz a foglalkozási kategóriák a két adatfelvételkor jelentősen eltértek. Míg a 2004-es adatbázisban 23, addig a 2019-es adatbázisban csak 21 foglalkozási kategóriára kérdeztek rá, melyek közül mindösszesen nyolc volt azonos.¹⁰ Az egy az egyben összehasonlítható foglalkozások alacsony száma miatt úgy döntöttünk, hogy az elemzésbe csak az önkormányzati képviselővel való személyes ismertségre vonatkozó adatokat emeljük be. Ugyanis a romák esetében ez nagy valószínűséggel a helyi nemzetiségi képviselőt jelenti, ami így a lakóhelyi kapcsolati beágyazottságnak jó indikátora.

A személyes kapcsolatok mellett a lakókörnyezet leírásához a környék etnikai összetételére vonatkozó kérdést, és az egy háztartásban élők számának alakulását is elemezzük. A környék etnikai összetételét a két adatfelvétel során azonos kérdéssel mérték fel: „Élnék-e romák az Önök környékén?”. A válaszlehetőségek egységesítése során három kategóriát hoztunk létre (többségében romák vannak, vannak romák, valamint nincsenek romák). A háztartásban együtt élők száma esetében négy kategóriát alakítottunk ki (1 fős háztartások, 2-5 fős háztartások, 6-9 fős háztartások, valamint 10 fő és a feletti háztartások).

A kérdezettek szociodemográfiai jellemzői

A két minta az eltérő adatfelvételi körülmények miatt részben eltért. A férfiak aránya 2004-es mintában alacsonyabb volt, mint 2019-ben (1. táblázat).

1. táblázat. A minták nemek szerinti megoszlása

Nem	2004		2019	
	%	N	%	N
Férfi	42,9	334	47,3	284
Nő	57,1	444	52,7	316

A 2004-es mintában a populáció átlagéletkora 38,03 év volt, míg 2019-ben 42,83 év. A két mintában az 50 év feletti aránya tér el leginkább: 2019-ben a megkérdezettek harmada 50 évesnél idősebb volt. Habár a

9 „A legtöbb ember egy-egy fontos dolgot időnként megbeszél másokkal. Ha mondjuk az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte? Elég, ha a keresztnévüket vagy a kezdőbetűket említi. Legtöbb öt ilyen személyt említhet!” (Fischer 1982)

10 A nyolc foglalkozás: sofőr, mérnök, ügyvéd, mezőgazdasági egyéni gazdálkodó, újságíró, önkormányzati képviselő, ápoló, autószerelő.

mintavételi designok nem teszik lehetővé a közvetlen összehasonlítást, a népszámlálási adatok a cigány népesség átlagéletkorának emelkedéséről számolnak be: amíg 1990-ben a magukat cigánynak vallók 17,6%-a volt 40 évnél idősebb, addig 2001-ben 21,2%-uk, 2011-ben pedig 24,7%-uk tartozott ebbe a korcsoportba (KSH 2011).

2. táblázat. A minták korcsoport szerinti megoszlása

Korcsoport	2004		2019	
	%	N	%	N
18–29 év	26,9	209	25,3	152
30–40 év	34,1	265	22,8	137
41–50 év	23,3	181	19,0	114
50 év felettek	15,7	122	32,8	197

Iskolai végzettség tekintetében a 2019-es mintában magasabb (kétszeres) a diplomások és az érettségizettek aránya a 2004-es mintához képest (3. táblázat). A legfeljebb 8 osztályt végzetek aránya a 2019-es mintában 12,5 százalékponttal alacsonyabb, míg a szakmunkás végzettségűek aránya 7,7 százalékponttal magasabb a 2004-es mintához képest.

3. táblázat. A minták iskolai végzettség szerinti megoszlása

Iskolai végzettség	2004		2019	
	%	N	%	N
Legfeljebb 8 osztály	78,2	608	65,7	394
Szakmunkás	17,8	138	25,5	153
Érettségi	3,0	23	6,5	39
Diploma	1,0	8	2,3	14

A lakóhely szerinti megoszlást tekintve a két minta közt jelentős regionális eltérések voltak. Míg a 2004-es mintában a Közép-Magyarországon, Dél-Dunántúlon és Észak-Alföldön élők aránya volt a legmagasabb, addig 2019-ben a közép-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban élők alacsonyabb arányban képviselték magukat (4. táblázat). Péntzes, Tátrai és Pásztor (2018) statisztikáihoz képest a 2019-es mintában a Dél-Alföld felülreprezentált, a Dél-Dunántúl pedig alul.

4. táblázat. A minták régió szerinti megoszlása

Régió	2004		2019	
	%	N	%	N
Közép-Magyarország	26,6	207	14,8	89
Nyugat-Dunántúl	0,1	1	3,3	20
Közép-Dunántúl	9,4	73	5,0	30
Dél-Dunántúl	26,3	205	15,0	90
Észak-Magyarország	5,4	42	27,0	162
Észak-Alföld	26,2	204	23,4	140
Dél-Alföld	6,0	47	11,5	69

A lakóhely jellege a két időpontban hasonló kérdéssel lett mérve. A kérdezettek szubjektív megítélésén alapult, és azt mutatja be, hogy saját megítélésük szerint milyen a lakóhelyük etnikai összetétele. A 2004-es mintában a roma-nem roma vegyes etnikumú környéken élők aránya 48,6% volt, ez a 2019-es mintában 59,3% (5. táblázat).

5. táblázat. A minták megoszlása a lakókönyezet etnikai összetétele szerint

Etnikai összetétel	2004		2019	
	%	N	%	N
Többségében romák vannak	36,8	286	33,9	203
Vannak romák	48,6	377	59,3	355
Nincsenek romák	14,6	113	6,8	41

A két minta között talán a legnagyobb eltérés a gazdasági aktivitás tekintetében figyelhető meg (6. táblázat). Minden aktivitási csoport esetében jelentős a különbség, egyedül a tanulók aránya hasonló. Ezek a különbségek csak részben magyarázhatók az iskolai végzettség emelkedésével, a közmunkaprogram bevezetésével, illetve a gazdasági helyzet megváltozásával, feltételezésünk szerint a 2019-es minta egy munkaerő-piaci szempontból aktívabb populációból származik.

6. táblázat. A minták gazdasági aktivitás szerinti megoszlása

	2004		2019	
	%	N	%	N
Aktív	24,3	189	55,9	328
Inaktív	56,0	435	34,4	202
Munkanélküli	18,0	140	8,0	47
Tanuló	1,7	13	1,7	10

A háztartás összetételének meghatározásához mindkét minta esetében a háztartásban élők számát, valamint a házas- vagy élettárral együtt élők számát vettük figyelembe. A 2004-es mintában jóval magasabb a 6-9 fős, illetve a 10 fő feletti háztartások aránya, a 2019-es mintában viszont az egyedül élők, valamint a 2-5 fős háztartások magasabb arányát figyelhetjük meg (7. táblázat). A 2004-es mintában az egy fős háztartások aránya 3,6%, ez a 2019-es mintában 11,6 százalékponttal magasabb (15,2%). A 2-5 fős háztartások aránya szintén magasabb a 2019-es mintában 12,8 százalékponttal. A 10 fő feletti háztartások aránya a 2019-es mintában 4,8 százalékponttal, a 6-9 fős háztartások aránya pedig 19,6 százalékponttal alacsonyabb a 2004-es mintához képest. 2004-ben a háztartásokban együtt élők átlaga 5,1, ez a szám a 2019-es felmérésben 3,4 volt.

7. táblázat. A minták megoszlása a háztartásban együtt élők száma szerint

Háztartás nagysága (fő)	2004		2019	
	%	N	%	N
1	3,6	28	15,2	91
2-5	59,2	460	72,0	432
6-9	30,6	238	11,0	66
10-	6,6	51	1,8	11

A házas- vagy élettárral együtt élők aránya is eltérést mutat a két minta összehasonlításakor: 2019-es mintában 7,3 százalékponttal magasabb azoknak az aránya, akik nem élnek együtt a társukkal (8. táblázat).

8. táblázat. A minták megoszlása a házas- vagy élettárrsal együtt élők aránya szerint

	2004		2019	
	%	N	%	N
Házás- vagy élettárrsal él				
Igen	77,9	606	70,6	417
Nem	22,1	172	29,4	174

A lakóhely szegregátum jellegének meghatározásához négy változó bevonásával¹¹ klasztereket hoztunk létre.¹² Ez alapján a 2004-es mintában szereplők összesen 38,5%-a élt szegregált környezetben, míg a 2019-es mintában ez az arány 39,1% (9. táblázat).

9. táblázat. A minták megoszlása a lakóhely jellege szerint

	2004		2019	
	%	N	%	N
Lakóhely jellege				
Nagyvárosi nem szegregátum	36,5	283	35,6	213
Nagyvárosi szegregátum	13,1	102	18,2	109
Kistelepülési szegregátum	20,5	159	15,7	94
Kistelepülési nem szegregátum	25,0	194	25,4	152
Szegregált település*	4,9	38	5,2	31

* Szegregált település: az etnikai, társadalmi elkülönülés nem a településen belül valósul meg, a település teljes egészében szegregátumként definiálható (Váradi és Virág 2014). A 2004-es mintában ezek a települések: Alsószentmárton, Drávapalkonya, Gordisa, Gyöngyfa, Kántorjánosi, valamint a 2019-es mintában: Csalóc, Hejőszalonta, Hosszúpályi, Lak, Nógrádmegyer.

Az alapvető szociodemográfiai mutatók áttekintése során láthattuk, hogy a 2019-es minta összességében – az iskolai végzettség és gazdasági aktivitás alapján – egy részben magasabb társadalmi helyzetű populációból származik, mint a 2004-es. Kicsit idősebbek, kisebb háztartásokban élnek és magasabb a Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon élők aránya.

A szociodemográfiai jellemzők részletes leírása azt a célt szolgálta, hogy bemutassuk a két nem reprezentatív minta közti különbségeket és hasonlóságokat. Fontos hangsúlyozni, hogy az alkalmazott mintavételi designok nem teszik lehetővé, hogy a két eltérő időszakból származó adatokat közvetlenül összehasonlítsuk, hipotézistesztelést folytassunk. Ugyanakkor arra alkalmasak, hogy feltáró jelleggel megpróbáljunk rámutatni az egyes jellemzők stabilitására, illetve a potenciális változásokra.

11 A klaszteranalízisbe bevont változók: Szubjektív szegregációs mutató „Élnék-e romák az önök környékén?”, Objektív szegregációs mutatók: roma nemzetiségűek aránya az adott településen (KSH, 2011), Település mérete KSH Helységnévtár 2004 és 2011), Települési munkanélküliségi ráta 2011 (TEIR, 2011).

12 Az analízis kétfázisú klaszterezéssel történt. A klaszterek számát a modell a loglikelihood távolságmérték és Schwarz-féle bayesi információs kritérium alapján ajánlta (Szüle 2019). A 2004-es mintában az eljárás 5 klasztert eredményezett (Aveg Silhouette:0,871). Az összehasonlíthatóság érdekében a 2019-es mintában a klaszterek számát 5-ben fixáltuk (Aveg Silhouette: 0,734).

EREDMÉNYEK

A roma kérdezettek körében a 2019-es mintában a kizárólag rokonból álló bizalmas kapcsolathálózatok aránya jóval alacsonyabb, mint 2004-ben (a különbség a két roma minta között 35 százalékpont). Ezzel együtt a bizalmast egyáltalán nem említők, vagyis még a rokonaiktól is elszigetelődtek arányának különbsége is megfigyelhető: a 2004-es mintában a válaszadók mindössze 2%-ának nem volt egyáltalán bizalmasa, míg a 2019-es mintában már 22%-uknak.¹³ Míg a vegyes kapcsolatok aránya kismértékben (0,4 százalékpont), addig a kizárólag nem rokoni kapcsolatokat megjelölők aránya nagymértékben, mintegy 14,3 százalékponttal magasabb a 2019-es mintában (10. táblázat).

10. táblázat. A rokonok arányának alakulása a bizalmas kapcsolathálózati struktúrán belül

Rokonok aránya a bizalmas kapcsolathálózatban	2004		2019	
	%	N	%	N
Kizárólag rokon	71,6	558	36,6	188
Vegyes rokon–nem rokon bizalmasok	18,5	144	18,9	97
Kizárólag nem rokon	8,1	63	22,4	115
Nincs bizalmas	1,8	14	22,2	114

A barátok számát és a barátot nélkülözők arányát tekintve szintén egy határozott és negatív különbség figyelhető meg a 2019-es mintában. A 2004-es mintához képest jelentősen, 13,2 százalékponttal magasabb azoknak az aránya, akiknek nincs barátja: 2019-ben minden negyedik kérdezett a barátság szempontjából elszigetelt (11. táblázat).

11. táblázat. A barátság alakulása 2004 és 2019

Barátság (fő)	2004		2019	
	%	N	%	N
0	10,6	81	23,8	133
1–4	8,6	66	53,9	301
5–9	8,8	67	12,7	71
10–	72,0	551	9,5	53

A barátok számát illetően az eltérés a 10 vagy annál több baráttal rendelkezők körében igazán jelentős: míg a 2004-es mintában a válaszadók 72%-ának (!) 10 vagy annál több barátja volt, addig a 2019-es mintában ez az arány mindössze 9,5%! Ez az eltolódás jellemzően az 1-4 barát kategória „javára” történt (+45,3 százalékpont). Mindez a barátság jelentős mértékű átrendeződésére utalhat, mely mögött több tényező együttes hatását feltételezzük.

A 2019-es mintában a barátok etnikai hovatartozása szerint 14,3 százalékponttal magasabb volt azoknak az aránya, akiknek csak roma barátai vannak. A vegyes, roma és nem roma baráttal rendelkezők aránya a 2004-es mintához képest 25,4 százalékponttal kevesebb, mindösszesen 38% (12. táblázat).

¹³ Ez az arány nem függött össze azzal, hogy a kérdezett melyik kisebbségi csoporthoz tartozónak vallotta magát.

12. táblázat. A barátok megoszlása etnikai hovatartozás szerint

A barátok etnikai megoszlása	2004		2019	
	%	N	%	N
Nincs barát	11,8	81	24,2	133
Csak roma barát	18,1	124	32,4	178
Csak nem roma barát	6,9	47	5,6	31
Vegyes, roma és nem roma barát	63,2	432	37,8	208

Mindkét mintában kimutatható, hogy a bizalmas kapcsolathálózat belső struktúrája (rokon – nem rokon arány) és a barátok etnikum szerinti megoszlása összefügg. A 2004-es mintában a „választó vonal” a baráttal nem rendelkezők és a bármilyen baráttal rendelkezők csoportja között húzódott meg: akinek nincs barátja, annak bizalmasainak zöme (86%) is csak rokon volt. A 2019-es mintában a barátok etnikuma szerinti négy csoportban egymástól is jelentősen eltér a bizalmasok közötti rokon arány: akinek nincs barátja, bár a 2004-es mintához képest kisebb arányban (72%), mégis zömmel rokon bizalmasa van, addig azok, akik csak nem roma baráttal rendelkeznek bizalmasaiknak mindössze egy negyede rokon, míg 48%-a kizárólag nem rokon, azaz főleg barát (13. táblázat).

13. táblázat. A bizalmas kapcsolatokon belüli rokonság arányának alakulása a barátok etnikuma szerint 2004 és 2019 (%)

	Barátok etnikuma	Rokonok aránya a bizalmas kapcsolatok között			
		Kizárólag rokon	Vegyes kapcsolatok	Kizárólag nem rokon	
2004	nincs barát	85,7	2,6	11,7	100
	csak roma barátok	71,3	22,1	6,6	100
	csak nem roma barátok	67,4	19,6	13,0	100
	vegyes etnikumú barátok	71,4	21,1	7,5	100
2019	nincs barát	71,9	10,9	17,2	100
	csak roma barátok	53,5	22,2	24,3	100
	csak nem roma barátok	24,0	28,0	48,0	100
	vegyes etnikumú barátok	33,1	30,6	36,3	100

2004: $p < 0,05$; Cramer's $V = 0,115$

2019: $p < 0,05$; Cramer's $V = 0,203$

A baráti kapcsolatok két minta közötti különbségének hátterében egyrészt egy nagyobb fokú társas izoláció, másrészt – a két mintavétel között eltelt 15 év miatt – a baráti kapcsolatokról való gondolkodás és a barátság definíciójának változása is állhat. A jelenségek ennél mélyebb megértése meghaladja jelen tanulmányunk határait.

A konkrét barátság közvetlen összehasonlítása helyett a továbbiakban a baráttal nem rendelkezők versus rendelkezők csoportjára koncentrálunk, abból a megfontolásból, hogy a „nincs barát” fogalma az elmúlt 15 év szempontjából feltehetőleg egy jóval állandóbb jelentéstartalommal bírhatott.

Van barát – 1. regressziós modell

A van-nincs barát dichotómia és a barátok etnikai összetételének alakulását a két mintában bináris logisztikus regressziós modellekkel vizsgáltuk. A regressziós modell előnye, hogy a mintaösszetétel eltéréseit segédváltozók bevonásával részben kontroll alatt lehet tartani (rögzíteni), mivel a mintaösszetétel változása elméletileg nincs hatással a becsült paraméterekre¹⁴ ugyanis a független változók együtthatójának becslése parciális (Dayton 1992, Abdi 2004). Ezen megfontolásból a végső modellek a mintaösszetétel különbségei szempontjából fontos, de a függő változó szempontjából nem szignifikáns kontrollváltozókat is tartalmaztak.

Először a baráti kapcsolattal való rendelkezés – nem rendelkezés alakulását vizsgáljuk a két mintában külön-külön (14. táblázat). A bevont független változók közül az iskolai végzettségnek, a társsal való együttélésnek, a háztartás méretének, valamint a lakóhely szegregátum jellegének nincs a modell által szignifikánsnak jelölt hatása egyik adatbázisban sem arra, hogy valaki rendelkezik-e baráttal vagy sem. Ezzel szemben mindkét adatbázisban – bár eltérő módon – összefüggés van nem, kor, régió, gazdasági aktivitás, az önkormányzati képviselő személyes ismerete, valamint a bizalmi kapcsolatokon belül a rokoni kapcsolatok aránya szerint.

Nem szerint mindkét adatbázisban a különbség hasonló: a férfiakhoz képest a nőknek alig harmadnyi az esélye arra, hogy barátjuk legyen. A korcsoportok összehasonlításában a 2004-es mintában a 18-29 évesekhez képest a két idősebb korosztály esetében mutatkozik kimutatható különbség: a 30-40 év közöttieknek negyed annyi, az 40 év felettieknek még kisebb az esélye, hogy barátra tegyen szert. Ezzel szemben a 2019-es felmérésben a 18-29 évesek és a 30-40 évesek között nincs jelentősebb különbség a barátok meglétének tekintetében, míg az az 50 év felettiek korcsoportjának mindössze negyed annyi esélye van barátok szerzésére, mint a 18-29 éves korosztálynak.

Ahogy azt már korábban említettük, a lakóhely jellege nem gyakorolt jelentősebb hatást a barátság alakulására egyik adatbázisban sem, ezzel szemben a régiók hatása eltérő mintázatban figyelhető meg a két adatbázisban, melynek háttérben feltételezésünk szerint a mintaösszetételek regionális eltérései állhatnak.

Gazdasági aktivitás tekintetében a 2004-es mintában első ránézésre meglepő eredmény, hogy barátkozás szempontjából az aktív munkavállalókhöz képest a munkanélküliek csoportja van a legelőnyösebb helyzetben. A munkanélkülieknek ugyanis majdnem négyszer annyi esélye van baráti ismeretségek kötésére, mint a dolgozó aktívoknak. Ugyanakkor ez a különbség a 2019-es mintában már csak jóval kisebb mértékben volt jelen.

Az önkormányzati képviselővel (egyfajta gyenge kötés) való kapcsolat mindkét adatfelvételben szignifikáns hatással bírt a baráti kapcsolattal rendelkezők és az azt nélkülözők között. Azoknak, akik személyesen nem ismernek önkormányzati képviselőt a modellek szerint kevesebb, mint fele akkora esélye van, hogy legyen barátja, mint azoknak, akik ilyen foglalkozású embert ismernek.

A bizalmas kapcsolatok hatását vizsgálva a 2004-es mintában a vegyes kapcsolatok (rokon-nemrokon bizalmasok) esetében találtunk pozitív, szignifikánsnak jelölt hatást a barátok meglétére. A 2019-es mintán belül a „kizárólag nem rokon” és a vegyes összetételű bizalmasok említése növeli a baráti kapcsolatok valószínűségét (14. táblázat).

¹⁴ Legalábbis önmagukban, mivel interakciós hatások bevonására adott mértékű minta nagyság mellett nem volt lehetőség.

14. táblázat. Bináris logisztikus modellek összefoglaló táblázata a van – nincs barát tekintetében

Változó	Referencia csoport		2004		2019	
			Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Nem	Férfiak	Nők	0,001	0,337	0,008	0,377
Kor	18–29 évesek		0,000		0,002	
		30–40 évesek	0,013	0,264	0,725	1,215
		41–50 évesek	0,000	0,113	0,051	0,393
		50 év feletti	0,000	0,126	0,001	0,235
Iskolai végzettség	Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	0,789	1,108	0,332	1,443
Terület	Közép-Magyarország		0,000		0,323	
		Nyugat-Dunántúl	1,000	8070572	0,282	0,257
		Közép-Dunántúl	0,578	1,6	0,998	38206889,63
		Dél-Dunántúl	0,022	0,322	0,203	0,267
		Észak-Magyarország	0,009	0,185	0,058	0,205
		Észak-Alföld	0,208	0,541	0,014	0,122
	Dél-Alföld	0,000	0,098	0,065	0,192	
Társsal él	Igen	Nem	0,706	0,875	0,275	0,614
Rokonok aránya a bizalmasok között	Kizárólag rokon		0,038		0,001	
		Kizárólag nem rokon	0,579	1,31	0,008	3,679
		Vegyes kapcsolatok	0,011	6,689	0,002	4,592
Önkormányzati képviselőt ismer	Igen	Nem	0,004	0,382	0,023	0,405
Lakóhely jellege	Nagyvárosi szegregátum		0,330		0,752	
		Nagyvárosi nem szegregátum	0,133	1,887	0,306	0,611
		Kistelepülési nem szegregátum	0,769	1,141	0,708	0,818
		Szegregált település	0,133	5,238	0,769	0,817
		Kistelepülési szegregátum	0,628	1,255	0,251	0,539
Háztartásban együtt élők száma	1 fő		0,189		0,486	
		2–5 fő	0,279	0,422	0,834	0,879
		6–9 fő	0,468	0,537	0,268	0,441
		10 vagy több fő	0,077	0,194	0,926	0,891
Gazdasági aktivitás	Aktív		0,071		0,247	
		Inaktív	0,237	1,517	0,423	1,326
		Munkanélküli	0,008	3,827	0,108	3,038
		Tanuló	0,998	89592504,96	0,352	0,388
Konstans			0,000	214,232	0,000	115,519

Összességében a szociodemográfiai jellemzők hatását vizsgálva az látszik, hogy a munkanélküliség volt az egyetlen olyan tényező, ami a baráti kapcsolatok meglétének esélyét csak a 2004-es mintában befolyásolta szignifikánsan, méghozzá pozitívan. Ennek egyik lehetséges magyarázata a gazdasági aktivitáson belüli kategóriák összevonása. Mivel a 2004-es adatbázis még külön kezelte az „alkalmi munkából él” válaszlehetőséget, de a 2019-es adatfelvétel már nem, az összevont gazdasági aktivitás változóban a 2004-es adatbázisban külön szereplő alkalmi munkavállalókat (N=37) a munkanélküliek közé soroltuk. Ők, éppen munkaerőpiaci helyzetük instabilitásának köszönhetően folyamatosan több, hasonló helyzetben lévő sortárrsal kerültek kapcsolatba.

A két modell alapján tehát összefoglalóan elmondható, hogy a nőkhöz képest a férfiaknak, az idősebb korosztályhoz képest a fiatalabbaknak, valamint az önkormányzati képviselőt ismerőknek van nagyobb esélyük arra, hogy baráti kapcsolatok révén a társas izolációt elkerüljék (15. táblázat).¹⁵

15. táblázat. A baráttal rendelkezést szignifikánsan ($p < 0,05$) befolyásoló változók hatása a bináris logisztikus modellekben 2004-ben és 2009-ben

Referenciacsoportok		Van barátja	
		2004	2009
Gazdaságilag aktívak	Munkanélküliek	Pozitív hatás	Semleges hatás
Nem: Férfiak	Nők	Negatív hatás	Negatív hatás
Kor: 18–29 évesek	30–40 évesek	Negatív hatás	Semleges hatás
	41–50 évesek		
	50 év feletti		Negatív hatás
Bizalmas kapcsolatokon belüli rokonság aránya: Kizárólag rokon	Kizárólag nem rokon	Semleges hatás	Pozitív hatás
	Vegyes kapcsolatok	Pozitív hatás	
Gyenge kötés: Ismer önkormányzati képviselőt	Nem ismer önkormányzati képviselőt	Negatív hatás	Negatív hatás
Lakhely szerinti régió: Közép Magyarország	Dél-Dunántúl	Negatív hatás	Semleges hatás
	Észak-Magyarország		
	Dél- Alföld		
	Észak-Alföld	Semleges hatás	Negatív hatás

Barátok etnikuma: 2. regressziós modell

Etnikai hovatartozás alapján kategorizált baráti kapcsolatokból (barátai között vegyesen van roma és nem roma barát vagy nincs) létrehozott dichotóm változóra újabb modellt hoztunk létre a két adatbázist ezúttal is külön kezelve (16. táblázat).

Ezek a modellek részben eltérő képet mutatnak az előző, „van-nincs barátja” modellhez képest. A „van-nincs barát” modellben kiemelt szerepet játszó gazdasági aktivitás és kor a barátok etnikumára vonatkozóan semmilyen hatással nem bír. Ugyanakkor magyarázó változóként megjelent az iskolai végzettség: a 8 osztálynál magasabb iskolai végzettség növeli a vegyes nemzetiségű baráti kapcsolatok esélyét. A lakhely jellege az előző modellben nem játszott szerepet, azonban a barátok etnikai hovatartozása szerint a 2009-es mintában

¹⁵ Kizárólag panelkutatás révén lett volna lehetőség arra, hogy egyéni szinten vizsgálni lehessen a barát létének direkt változásait. Azaz, hogy általában a baráti kapcsolatok létének valószínűsége csökkent-e, vagy csupán a roma populáció összetétele és jellege változott meg és azzal együtt járt a csökkenés. Mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a nem reprezentatív mintavételek miatt az eredmények általánosíthatósága korlátozott!

már megjelenik: a kistelepülések szegregátumaiban élő romáknak fele akkora esélye van vegyes, roma-nem roma baráti kapcsolatokra, mint a nagyvárosi, nem szegregált környezetben élő társaiknak. A nők esélyei ez-úttal is rosszabbak mindkét adatbázisban, nagyjából fele akkora az esélyük vegyes baráti kapcsolatokra, mint a férfiaknak. A nőkhöz hasonlóan az önkormányzati képviselőt személyesen nem ismerőknek a vegyes baráti kapcsolatok kialakítására fele akkora az esélye mindkét mintában, mint azoknak, akiknek ismeretségi körében van ilyen foglalkozású.

16. táblázat. Bináris logisztikus modellek összefoglaló táblázata a vegyes, roma és nem roma baráti kapcsolatok meglétének alakulására

Változó	Referencia csoport		2004		2019	
			Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Nem	Férfiak	Nők	0,006	0,593	0,013	0,548
Kor	18-29 évesek		0,885		0,528	
		30-40 évesek	0,512	0,861	0,646	1,166
		41-50 évesek	0,784	0,933	0,828	1,078
		50 év feletti	0,511	0,821	0,336	0,722
Iskolai végzettség	Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	0,028	1,708	0,008	1,955
Terület	Közép-Magyarország		0,002		0,384	
		Nyugat-Dunántúl	1,000	0,000	0,537	0,562
		Közép-Dunántúl	0,773	1,116	0,762	0,843
		Dél-Dunántúl	0,013	0,496	0,681	1,286
		Észak-Magyarország	0,010	0,361	0,320	1,628
		Észak-Alföld	0,013	0,513	0,628	0,786
	Dél-Alföld	0,000	0,239	0,803	1,145	
Társsal él	Igen	Nem	0,890	0,967	0,596	1,208
Rokonok aránya a bizalmasok között	Kizárólag rokon		0,801		0,018	
		Kizárólag nem rokon	0,518	0,796	0,062	1,784
		Vegyes kapcsolatok	0,951	1,015	0,006	2,237
Önkormányzati képviselőt ismer	Igen	Nem	0,001	0,453	0,029	0,491
Lakóhely jellege	Nagyvárosi szegregátum		0,123		0,010	
		Nagyvárosi nem szegregátum	0,367	1,288	0,151	1,612
		Kistelepülési nem szegregátum	0,056	1,822	0,079	0,487
		Szegregált település	0,303	1,621	0,200	0,489
		Kistelepülési szegregátum	0,836	0,939	0,048	0,435
Háztartásban együtt élők száma	1 fő		0,346		0,474	
		2-5 fő	0,930	1,048	0,594	1,322
		6-9 fő	0,584	0,735	0,831	1,145
		10 vagy több fő	0,621	0,730	0,142	3,513
Gazdasági aktivitás	Aktív		0,134		0,855	
		Inaktív	0,092	0,667	0,442	0,820
		Munkanélküli	0,902	0,965	0,56	0,783
		Tanuló	0,264	3,474	0,999	0,000
Konstans			0,013	5,258	0,581	0,616

A magyarázó változók hatása részben eltérő a barátok meglétére és etnikumára vonatkozóan (17. táblázat). Ami mindkét modellben, mindegyik évre vonatkozóan azonos az az, hogy a mintákba bekerült nők nagyobb eséllyel izolálódnak, és kapcsolati szempontból inkább elszigetelődnek. Az önkormányzati képviselőt nem ismerők szintén hasonló helyzetben vannak: akik nem ismernek helyi, nagy valószínűséggel kisebbségi önkormányzati képviselőt azoknak a többségi társadalomhoz való integrációja is nehezebbnek tűnik.

17. táblázat. A vegyes etnikumú baráti kapcsolatok meglétét szignifikánsan ($p < 0,05$) befolyásoló változók hatása a bináris logisztikus modellekben 2004-ben és 2019-ben

Referenciacsoportok		Vegyes etnikumú barátság esélye	
		2004	2019
Nem: Férfiak	Nők	Negatív hatás	Negatív hatás
Iskolai végzettség: Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	Pozitív hatás	Pozitív hatás
Bizalmas kapcsolatokon belüli rokonok aránya: Kizárólag rokon	Kizárólag nem rokon	Semleges hatás	Pozitív hatás
	Vegyes kapcsolatok		
Gyenge kötés: Ismer önkormányzati képviselőt	Nem ismer önkormányzati képviselőt	Negatív hatás	Negatív hatás
Lakóhely jellege: Nagyvárosi szegregátum	Kistelepülési szegregátum	Semleges hatás	Negatív hatás
Lakóhely szerinti régió: Közép Magyarország	Dél-Dunántúl	Negatív hatás	Semleges hatás
	Észak-Magyarország		
	Dél- Alföld		
	Észak-Alföld		

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünkben egy 2004-ben és egy 2019-ben felvett kérdőíves kutatás alapján elemeztük a romák személyes kapcsolathálózati struktúráját a stabilitás, illetve a potenciális változásokra fókuszálva. Bár eredményeink nem általánosíthatók a teljes roma népeiségre, úgy tűnik, hogy a romák azt a kapcsolathálózati „előnyt”, amelyről a korábbi kutatások (Albert–Dávid 2006, Messing 2006) beszámoltak, mára elvesztették (Husztai 2019, Husztai–Ember 2019). Nagyon leegyszerűsítve: baráti körük zsugorodott, etnikailag még inkább homogénné vált, bizalmas kapcsolataikban pedig lecsökkent a rokonok aránya és egyre nagyobb méretű a társas izoláció.

2004-ben a többségi társadalommal összehasonlítva a megkérdezett romák barátainak átlagos száma mintegy 8,5-szöröse (!) volt a magyarokénak. Míg akkor a megkérdezett felnőtt népesség 30 százalékának egy barátja sem volt, addig a romák esetében ez a szám akkor 14 százalék volt (Albert–Dávid 2007). A roma kérdezettek több, mint 80%-a ismert önkormányzati képviselőt, míg a nem romák nagyjából fele (Albert–Dávid 2006).

A tanulmány címében feltett kérdésünkre, miszerint „hol vannak a testvérek” a választ a 2018-as lakossági adatokkal összehasonlítva tudjuk megválaszolni.¹⁶ A reprezentatív felnőtt lakossági mintában bár az előző évekhez képest ugyancsak nőtt a társas izoláció mértéke, azaz egyre magasabb a bizalmast nem említők aránya (15%), addig a roma kérdezettek között ez a szám még magasabb, 20% volt. Azaz minden negyedik megkér-

¹⁶ MTA TK, Mobilitás Kutatási Centrum KEP 2018. évi adatbázisa alapján

dezett roma rokoni, testvéri kapcsolat híján volt. 2019-ben a romák egynegyedének nem volt barátja, míg a magyarok körében összesen 16% volt a barátot nélkülözők aránya. 2019-re a roma és nem roma kérdezettek közel hasonló arányban említették, hogy ismernek önkormányzati képviselőt: a romák 51, a magyar lakosság 46 százaléka.

Eredményeink arra is rávilágítottak, hogy a lakóhely jellege szignifikáns befolyással bír a baráti kapcsolatok etnikai összetételére. Az erőforrások tekintetében egyébként is hátrányos helyzetű kistélepusulési szegregátumokban élők körében magasabb azok aránya, akiknek baráti körük homogén, azaz csak romákból áll.

A roma népesség javuló iskolázottsági mutatója kapcsolathálózati szempontból csak a 8 osztálynál magasabb végzettségűek körében kompenzál. Nem roma baráti kapcsolatokra az tesz szert nagyobb eséllyel, aki tovább tanul, és így magasabb társadalmi státuszba kerül. A vegyes barátságok kialakulásának lehetőségét ugyanakkor az iskolai és munkahelyi szegregáció értelemszerűen hátráltatja (Neményi 2012, Boda–Néray 2015, Kisfalusi 2016).

Mivel a két adatbázis egy az egyben nem összehasonlítható mindösszesen két olyan magyarázó változót szeretnénk kiemelni, amik mind a két mintában azonos hatást gyakoroltak a barátok létére és etnikumára vonatkozóan. 15 év távlatában sem változott, hogy a roma nőknek barátság, illetve vegyes etnikumú barátságok kialakítására kisebb az esélyük. A 2019-es eredmények tehát megerősítik az interszekcionalitásra vonatkozó korábbi kutatások eredményeit, sőt adataink azt sejtetik, hogy ez a hatás tovább erősödött (Dávid 2010).

Az önkormányzati képviselőt nem ismerőknek ugyancsak kisebb az esélye, hogy baráttal, illetve vegyes etnikai összetételű baráti körrel rendelkezzenek. Ez az összefüggés a gyenge kötések, valamint a hídszerepet betöltő személyek fontosságára hívja fel a figyelmet: ők az ún. brókerek, akik kiterjedt kapcsolathálózattal rendelkeznek és inkább saját csoportjukon kívül emberrel állnak kapcsolatban (Burt 1976). Az önkormányzati képviselő ismerete – amely feltételezésünk szerint a legtöbb esetben a kisebbségi önkormányzati képviselőt jelenti –, jó indikátora a szélesebb társadalmi beágyazottságnak is, kapcsolati tőkét biztosítva az egyén számára nemcsak a roma, hanem a többségi társadalom relációjában is.

Feltételezzük, hogy a roma népesség elmúlt 15 év során mért jobb szociodemográfiai mutatói mellett személyes kapcsolathálózata is modernizálódott, individualizálódott. Ez a folyamat mintha egyfajta társas izolációval járna együtt. Azt látjuk, hogy a változással együtt a rokonsági, családi kapcsolatok már gyengébbek a 2019-es mintában. A kapcsolathálózati eredmények alapján a többségi társadalomhoz való közeledés mellett a tradicionális, összetartásra épülő roma közösségek lazulása egyaránt tetten érhető.

Kérdés, hogy erős, bizalmas kapcsolataikat kikkel tudják pótolni, ha a cigány „testvéreket” és a bizalmas családi kötések elvésztek? A hátrányos helyzetű etnikai csoportok kapcsolati erőforrásaival foglalkozó kutatások megerősítik, hogy az egyén boldogulásához egyszerre szükségesek a rokoni támogató kapcsolatok, valamint a többségi társadalomból kikerülő barátok, lazább kötések (Coleman 1988, Messing 2006, Nunez 2009, Messing–Molnár 2011, Lukács J. 2019). Az egyén érvényesülése (és mentális egészsége) szempontjából kulcsfontosságú, hogy rokonsági (roma) és nem roma kötései között megfelelő egyensúlyt tudjon kialakítani és fenntartani.

A kapcsolathálózati eredmények árnyaltabb értelmezéséhez fontos tudatosítanunk a roma társadalom differenciáltságát. Úgy tűnik, a javuló iskolázottsági és gazdasági mutatók egyelőre csak egy szűk rétegnek kedveznek plusz kapcsolati erőforrásokkal (pl. multietnikus baráti kör), a roma társadalom legszegényebb rétegei azonban a modernizációs folyamatokkal még inkább perifériára szorulnak, elszigetelődnek, lévén, hogy a nem roma kötések hiánya mellett roma kapcsolataikra sem támaszkodhatnak (Albert–Dávid 2006, Messing 2006, Dávid 2010, Messing–Molnár 2011, Virág 2018). A modernizációs folyamat során átalakult „barátság” szó elemzéséhez pedig további kvalitatív vizsgálatok szükségesek.

HIVATKOZÁSOK

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről

- Abdi, H. (2004) Partial regression coefficients. *Encyclopedia of Social Sciences Research Methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich G. (szerk.) *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 351–369.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Balogh A. – Bajmócy P. – Ilcsikné-Makra Zs. (2018) Social and ethnic segregation amongst the smallest Hungarian villages. *Geographica Pannonica*, 22(3), 208–218.
- Bernát A. (2018) A magyarországi romák társadalmi integrációja a 2010-es években. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 144–165.
- Bobakova, D. – Dankulinova Veselska, Z. – Babinska, I. – Klein, D. – Madarasova Geckova, A. – Cislakova, L. – the HEPA-META team (2015) Differences between Roma and non-Roma in how social support from family and friends helps to overcome health care accessibility problems. *International Journal for Equity in Health* (14)37, <https://dx.doi.org/10.1186/s12939-015-0165-z>
- Boda Zs. – Néray B. (2015) Inter-Ethnic Friendship and Negative Ties in Secondary School. *Social Networks*, 43, 57–72. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2015.03.004>
- Burt, R. (1976) Positions in networks. *Social Forces*, 55, 93–122.
- Burt, RS. (2004) Structural Holes and Good Ideas. *American Journal of Sociology*, 110(2), 349–399. <https://dx.doi.org/10.1086/421787>
- Civil Közoktatási Platform (2016) *Kockáskönyv. Kiút az oktatási katasztrófából*. ROMI-SULI Könyvkiadó, Mogyoród.
- Coleman, JS. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120. <https://dx.doi.org/10.1086/228943>
- Czibere I. – Szarvák T. (2018) Szegregátumok és a szegregált élethelyzetek világa. *Falu Város Régió. Területfejlesztési szakmai folyóirat*. 49–53.
- Csepeli Gy. – Simon D. (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), 129–150.
- Cserhádi I. – Keresztély T. – Pirisi K. (2019) A közmunkaprogram településszintű elemzése. *Sigma*, L(4), 201–217.
- Dávid B. (2010) Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In: Kóczé A. (szerk.), *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren: Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben: Kutatási beszámoló*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 95–112.
- Dayton, C. M. (1992) Logistic regression analysis. *Stat* 474–574.,
- Džambazovič, R. – Jurásková, M. (2003). Social Exclusion Of The Roma In Slovakia. In: Vasecka M., Juraskova M., Nicholson T. (szerk.) *Cacipen pal o Roma. A Global Report on Roma in Slovakia*. Institute for Public Affairs, Bratislava. 325–344.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2016) *Second European Union Minorities and Discrimination Survey, Roma – Selected findings* https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2016-eu-minorities-survey-roma-selected-findings_en.pdf#page=25 [Letöltve: 2020. 01. 28.]
- Fischer, C. (1982) *To Dwell Among Friends*. Berkeley, University of California Press.
- Forray R. K. (2002) Eredmények és problémák az iskolázásban. In: Forray R. K., Mohácsi E. (szerk.) *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 8. Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke 20–43.
- Granovetter MS. (1973) *The Strength of Weak Ties*. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Habsz D. – Radó M. (2018) Ez egy gyönyörű barátság kezdete? Iskolai ellenkultúra hiánya a magyarországi roma tanulók körében. *Szociológiai Szemle* 28(2), 52–74.
- Hága A. (2001) Az iskolás vagy az iskola sikertelensége? Új Pedagógiai Szemle 51(2), 11–16.
- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. (2014) Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a Társi Életpálya-felvételeinek 2006 és 2012 közötti hullámaiból. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, BWP – 2014/7.
- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. (2017) Inter-Ethnic Friendship and Hostility between Roma and Non-Roma Students in Hungary. The Role of Exposure and Academic Achievement. Budapest *Working Papers on the Labour Market* BWP –2017/10 Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences.

- Husztai É. – Ember Zs. (2019) Társas kapcsolatok és mentális egészség szegregált településrészekben. *Egészségfejlesztés*, 60(5), 36–45.
- Husztai É. (2019) Telepi kapcsolatok. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 10(29), 115–130.
- Kállai E. – Papp Z. A. – Vízi B. (2017) Túlélés vagy remény? Pillanatképek a roma közösségek jelenéből. In: Jakab A. - Urbán L. (szerk.) *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris. 156–176
- Kawachi, I. (2006) Commentary: Social Capital and Health: Making the Connections One Step at a Time. *International Journal of Epidemiology*, 35(4), 989–993. <https://dx.doi.org/10.1093/ije/dyl117>
- Kertesi G. – Kézdi G. (2011) The Roma/non-Roma Test Score Gap in Hungary. *American Economic Review*, 101(3), 519–525.
- Kisfalusi D. (2016) The quality of inter- and intra-ethnic friendships among Roma and non-Roma students in Hungary. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 7(1), 3-26.
- Köllő J. – Sebők A. (2019) Lakóhely szerinti különbségek a nem tanuló és nem dolgozó tizenévesek arányában a tankötelezettségi kor leszállítása előtt és után. In: *Munkaerőpiaci tükör 2018*. Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 124-127.
- Kovai C. (2018) *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018) *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014-2018*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohely/munkerohely17.pdf> [Letöltve: 2020. 04. 04.]
- Kyuchukov, H. (2000) Transformative Education for Roma (Gypsy) Children: An Insider's View. *Intercultural Education*, 11(3), 273–280.
- Letenyey, L. (2010) *Roma society 2010*. [Roma társadalom 2010.] TÁMOP 5.4.1.-8/1, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Lin N. (2008) A Network Theory of Social Capital. In: Castiglione, D.- van Deth JW. – Wolleb, G. (szerk.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 50–69.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to Occupations Through Social Ties. *Social Networks*, 8, 365–383.
- Lukács J. Á. (2018) *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Rácz Károly Doktori Iskola Semmelweis Egyetem. Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, Egyének és közösségek erőforrásainak szociológiai és mentálhigiénés megközelítése.
- Marketing Centrum OPK Kft. (2010) *Roma Society 2010*. [Roma Társadalom 2010.] TÁMOP 5.4.1.-8/1, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Messing V. – Molnár E. (2011) Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 22(5), 47–74.
- Messing V. (2006) Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 16(2), 37–54.
- Messing V. (2014) Apart or together: motivations behind ethnic segregation in education across Europe. In: Schiff C.- Szalai J. (szerk.) *Migrant, Roma and Post-colonial Youth in Education across Europe: Being 'visibly different'*. London: Palgrave , 17–34.
- Messing V. (2017) Differentiation in the making: consequences of school integration of Roma. *European Education*, 49(1), 89–103.
- Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 27– 53.
- Nunez, A-M. (2009) Latino Students' Transitions to College: A Social and Intercultural Capital Perspective. *Harvard Educational Review*, 79(1), 22–48.
- O'Nions, H. (2010) Different and Unequal: the Educational Segregation of Roma Pupils in Europe. *Intercultural Education*, 21(1), 1–13.
- Pap M. (2015) A tankötelezettségi korhatár csökkentésének negatív hatásai. *Acta Medicina et Sociologica*, 6, 57-86.
- Papp Z. A. (2011) Roma tanulók aránya Magyarországon és az iskolai teljesítmény az általános iskolai oktatásban. In: Bárdi N. – Tóth Á. (szerk.) *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum Kiadó, 227–264.
- Pénzes J. – Tátrai P. – Pásztor I. Z. (2018) A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*, 2018, 58(1), 3–26.
- Peters, S. – Finney, N. – Kapadia, D. (2019) How is the benefit of mixed social networks altered by neighbourhood deprivation for ethnic groups?, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(17), 3283-3300. <https://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2018.1481002>
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
- Radó P. (2018) A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In: Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én Vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 31-55.
- Szabó-Tóth K. (2007) Adalékok a roma gyerekek óvodáztatásának kérdésköréhez. *Új Pedagógiai Szemle*. 3–4, 233–241.

- Széll K. (2015) Iskolai eredményesség a hátrányos helyzet tükrében. *Educatio* 2015/1. 140–147.
- Tóth J. – Méreiné B. B. – Málovics Gy. – Juhász J. – Boros L. (2017) „Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája. *Tér és Társadalom*, 31(3), 62–84.
- van Driel B. (1999) The Gandhi Secondary School: an Experiment in Roma Education. *European Journal of Intercultural Studies*, 10(2), 173–182. <https://dx.doi.org/10.1080/0952391990100205>
- Várad M. M. – Virág T. (2015) A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25(1), 89–113.
- Vervoort, M. (2012) Ethnic Concentration in the Neighbourhood and Ethnic Minorities Social Integration: Weak and Strong Social Ties Examined, *Urban Studies*, 49(4), 897–915. <https://dx.doi.org/10.1177/0042098011408141>
- Virág T. (2018) A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalú perspektívájából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018(1): 163–179. <https://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.163>